

Alicja Wardak, Anna Jakubczak
Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

ROLA ANIMALOTERAPII W DZIAŁANIACH RESOCJALIZACYJNYCH

Streszczenie

Animaloterapia jest to forma wspomagania leczenia i rehabilitacji człowieka, zarówno na tle fizycznym, jak i psychicznym, poprzez różne formy kontaktu ze zwierzętami. Dowiedziono naukowo skuteczność dogoterapii we wsparciu terapii autyzmu (Levinson, 1969; Prothmann i in., 2005; Sams, Fortney, Willenbring, 2006; Reed, Ferrer, Villegas, 2012; Sipowicz, Najbert, Pietras, 2016) felinoterapii w zmniejszaniu ryzyka wystąpienia podwyższonego ciśnienia krwi (Firedmann, Katcher, Thomas, Lynch, 1983; Braun, Bergstrom, Langston, Thoma, 1984; Anderson, Reid, Jennings, 1992; za: Korczyński, 2001) czy hipoterapii we wspieraniu rehabilitacji osób z niepełnosprawnościami ruchowymi (Riede, 1988; Sawaryn, 2002; Strauss 1996; Sawaryn, 2008). Najnowsze badania naukowe w temacie zooterapii dotyczą wsparcia zwierząt także w procesie resocjalizacyjnym np. w zakładach karnych lub jednostkach poprawczych. Resocjalizacja w swojej definicji zakłada przywrócenie osobom niedostosowanym społecznie prawidłowego kontaktu ze społeczeństwem. Przez to rozumie się, że dotyczy ona każdego człowieka, który z jakiegoś powodu nie potrafi funkcjonować wśród innych ludzi. Najczęściej jednak termin “resocjalizacja” używany jest w kontekście osób przebywających w więzieniach karnych lub zakładach poprawczych. Praca ta zawiera przegląd programów resocjalizacyjnych z udziałem zwierząt, stosowanych w kraju i za granicą (szczególnie w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych). Przedstawiono ich skuteczność, szanse i trudności na podstawie dotychczas opublikowanych źródeł naukowych.

Słowa kluczowe: animaloterapia, dogoterapia, hipoterapia, felinoterapia, resocjalizacja

Wstęp

Nieprzystosowaniem społecznym nazywamy stan, w którym jednostce brak umiejętności funkcjonowania w rolach życiowych i społecznych oraz nie przyjmuje ona normatywnych sposobów zaspokajaniu potrzeb (Konopczyński, 2014; Lammek, 2019). Działania, które mają na celu przystosowanie takich osób do życia w społeczeństwie nazywamy resocjalizacją. Możemy ją zdefiniować jako *“korekcyjną zmianę negatywnych cech osobowych oraz postaw społecznych”* (Konopczyński, 2006; Lammek, 2019, s. 232). Jedną z jej odmian jest resocjalizacja penitencjarna, czyli dotycząca osób pozbawionych wolności, przebywających w zakładach karnych. Jednak nie jest to jedyny obszar działań resocjalizacyjnych. Inne metody psychokorekcyjne, mające za zadanie przywrócić prawidłowe wzorce zachowań społecznych danej osobie, stosuje się również w zakładach poprawczych czy w specjalnych ośrodkach dla osób uzależnionych od substancji psychoaktywnych.

Istotnym aspektem procesu resocjalizacji jest indywidualność - program wychowawczy dobierany jest osobno dla każdego z pacjentów. Bardzo ważne są również relacje ze społeczeństwem. Animaloterapia w swych założeniach może spełniać te warunki.

W książce *“Zooterapia z elementami etologii”* (Kokocińska, Kaleta, Lewczuk, 2016) można znaleźć następującą definicję animaloterapii, sformułowaną na podstawie prac naukowych innych autorów: *“Animaloterapia (inaczej zooterapia) to określenie terapii z udziałem zwierząt, która opiera się na założeniu, że kontakt z nimi ma pozytywny wpływ na rozwój człowieka. Przyczynia się ona do poprawy zarówno stanu psychicznego, jak i fizycznego. To naturalna metoda wspomagania leczenia i rehabilitacji, której główną zaletą jest czynnik silnie mobilizujący do działania – właśnie w postaci zwierząt”* (Franczyk, Krajewska, Skorupa, 2012; Kokocińska i in., 2016, s. 17).

Inną definicję animaloterapii proponuje nam M. Lammek w swojej pracy *“Hipoterapia - nowoczesna metoda resocjalizacji społecznej osób pozbawionych wolności”* (Lammek, 2019, s. 236). Pisze tam, że animaloterapia jest to *“naturalna metoda wspomagająca leczenie i rehabilitację osób dorosłych i dzieci z różnymi formami problemów zdrowotnych lub korekcję deficytów związanych z funkcjonowaniem społecznym”*.

Kategorie animaloterapii

Animaloterapia dzieli się na kilka typów zajęć. Najpopularniejszym podziałem jest ten znany z nomenklatury anglosaskiej. (Pet Partners, Industry terms, <https://petpartners.org/learn/terminology/>). Opracowany został przez *Pet Partners* (do 2012 r. pod nazwą *Delta Society*). Opiera się na 4 terminach:

- *Animal-Assisted Intervention* (AAI – interwencja/wsparcie z udziałem zwierząt) – to nazwa na ogół działań/interakcji z udziałem zwierząt. Dzieli się na AAA, AAE oraz AAT.
- *Animal-Assisted Activities* (AAA – aktywne spotkanie/zajęcia z udziałem zwierząt) – to zajęcia z udziałem zwierząt. Nie muszą być one celowe i dokumentowane, a prowadzić je może nawet wolontariusz.
- *Animal-Assisted Education* (AAE – edukacja z udziałem zwierząt) – to planowe, celowe i dokumentowane zajęcia, mające na celu wsparcie w edukacji różnych osób (często dzieci).
- *Animal-Assisted Therapy* (AAT – terapia z udziałem zwierząt) – to planowe, celowe, dokumentowane i ewaluowane działanie terapeutyczne prowadzone przez specjalistę.

Mechanizm działania animaloterapii

Skuteczność animaloterapii można rozważać zarówno na podłożu psychicznym i procesów myślowych zachodzących w umyśle człowieka, jak i na drodze naukowego uzasadnienia, np. za pośrednictwem działania neuroprzekazników. W pracy „*Psychoneuroimmunologiczne podłoże zooterapii*” (Dziurdzia, Flaga, Merchut, Zięba, 2007) szczegółowo wyjaśniona jest zależność między różnymi układami w ciele człowieka, które współdziałają ze sobą podczas zajęć ze zwierzętami, dając pozytywne skutki terapii. We wspomnianej pracy poruszane są np. aspekty działania osi podwzgórzowo-przysadkowo-nadnerczowej, ciała migdałowatego, hipokampu czy szlaków oddziaływania mózgu na układ odpornościowy.

Lammek M. (2019) w swojej pracy pisze, że istotnym czynnikiem animaloterapii w kontekście resocjalizacji jest to, że kontakt ze zwierzętami skłania pacjentów do zwrócenia uwagi na ich reakcje na różne bodźce oraz zachowanie w danych sytuacjach. Ta obserwacja samego siebie może prowadzić do zmiany zachowań i błędnych przekonań oraz zastępowania ich pożądanymi wzorcami.

Kolejnym argumentem przemawiającym za skutecznością animaloterapii we wsparciu procesów terapeutycznych i rehabilitacyjnych jest tzw. koncepcja biofilii. Za twórcę tego terminu uznaje się Edwarda O. Wilsona, autora książki *“Biophilia. The Human Bond with Other Species”* (1984). Definicja biofilii na przestrzeni lat ulegała modyfikacjom, by ostatecznie oznaczać wrodzoną, *“archetypiczną potrzebę każdego człowieka wchodzenia w interakcje z fauną, florą i całymi ekosystemami”* (Sipowicz i in., 2016, s. 89).

Sformułowano dziewięć aspektów biofilii - niektóre z nich mają szczególne znaczenie dla animaloterapii, w tym dla animaloterapii resocjalizacyjnej. A są to:

- naturalistyczny aspekt biofilii – kontakt ze zwierzęciem jest doświadczeniem naturalnym i pierwotnym, dzięki czemu towarzystwo zwierzęcia działa na człowieka relaksująco, co ma pozytywne oddziaływanie na jego zdrowie i samopoczucie.
- symboliczny aspekt biofilii będzie szczególnie zauważalny przy rozważaniach o skuteczności i systemie działania hipoterapii w resocjalizacyjnej. Aspekt ten polega na utożsamianiu zwierząt z ich rolami w baśniach, mitach i legendach, jak np. konie są symbolem wolności i niezależności, których często brakuje osobom w zakładach karnych.
- moralistyczny aspekt biofilii polega na wzbudzaniu w człowieku postaw altruistycznych i chęci opiekowania się inną istotą, np. przygarnięcie bezdomnego zwierzęcia. To od razu kojarzy się z programami resocjalizacyjnymi, w którym osadzeni współpracują ze schroniskiem dla zwierząt, by szkolić zwierzęta, zwiększając ich szanse na znalezienie nowego domu.

Kolejnym aspektem mechanizmu działania animaloterapii jest emocjonalna więź człowieka ze zwierzęciem (ang. *Human Animal Bond*) (Sipowicz i in., 2016). Ta relacja wzmacnia proces terapeutyczny w zooterapii. Jest skuteczna w niemal wszystkich formach animaloterapii, tj. w typach: AAA, AAT i AAI. Już odkrycia Borisa Levinsona w XX wieku udokumentowały i udowodniły znaczenie więzi ze zwierzęciem w terapii na podstawie interakcji młodego pacjenta z psem psychologa (Kokocińska i in., 2016). Dodatkowo Sipowicz K. (2016, s. 96), podkreślając znaczenie ludzkich emocji wzbudzanych przez zwierzęta, pisze o psach jako o *“społecznych katalizatorach”*. Wspomniał o tym w kontekście badań o postrzeganiu osób z niepełnosprawnością w asyście psa, w porównaniu do tych poruszających

się bez zwierzęcia (Hornsby, 2000; Sipowicz K., 2016). Postronni, widząc osobę z niepełnosprawnością z psem, są bardziej skłonni do pomocy niż osobie z tą samą niepełnosprawnością, ale bez psa. Dzieje się tak dlatego, że ludzie przenoszą pozytywne emocje, jakie wzbudza w nich pies, na jego właściciela z niepełnosprawnościami - dlatego chętniej mu pomagają. Dowodzi to tego, że emocje w relacji człowiek-zwierzę wpływają pozytywnie nie tylko w obrębie uczestników relacji (pies i jego właściciel), ale także na osoby postronne, będące świadkami tej relacji emocjonalnej. Lammek M. (2019) pisząc o więzi człowiek-zwierzę podkreśla, że człowiek w tej relacji doświadcza miłości bezwarunkowej, czuje się bezpiecznie, ponieważ zwierzę „nie ocenia” i akceptuje człowieka w całości - razem z jego wadami i niedoskonałościami.

Wielu autorów twierdzi, że proces animaloterapii powinien składać się z dwóch etapów. Pierwszym z nich jest przełamanie lęku, niepewności i zapoczątkowanie budowania więzi człowieka ze zwierzęciem. Gdy ten etap zakończy się sukcesem, terapeuta wprowadza w działanie kolejny, czyli bezpośrednie działania terapeutyczne (Zabłocki, 1988; Korczyński, 2011).

Animaloterapia spełnia wiele funkcji, m.in.: fizyczną (usprawnianie, rehabilitacja), psychiczną, edukacyjną, motywacyjną. To, co jest charakterystyczne dla terapii z udziałem zwierząt, to jej wszechstronność. Bardzo często oddziałuje ona jednocześnie na kilka wymienionych wcześniej obszarów, wzmagając pozytywny efekt terapii (Chmiel, Kociubińska, Derewecki, 2014).

Animaloterapia w kontekście resocjalizacyjnym

Animaloterapia penitencjarna popularniejsza jest za granicą niż w Polsce (szczególnie w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii). Pierwsze programy z wykorzystywaniem zwierząt w więzieniach powstawały w latach 80. XX wieku. Prekursorami zwierząt terapeutycznych w resocjalizacji były psy. Gdy zauważono ich pozytywne oddziaływanie na osadzonych, zaczęto konstruować kolejne programy z wykorzystaniem innych zwierząt. Obecnie najpopularniejszymi zooterapiami w więzieniach są dogoterapia, hipoterapia oraz felinoterapia. Do tych mniej popularnych należy onoterapia oraz terapia z udziałem małych gryzoni czy zajęczaków (lagoterapia), jednak ich efekty nie są jeszcze potwierdzone, a fakt ich występowania w zakładach karnych należy traktować raczej jako ciekawostkę niż fakt naukowy.

W 2013 roku psycholog kliniczna J.A. Jeunier dokonała następującej klasyfikacji głównych celów animaloterapii penitencjarnej (Lammek, 2019):

- zwierzęta wprowadzają do więzień przyjazną, bardziej domową atmosferę. Często ich obecność przywołuje w osadzonych pozytywne wspomnienia z życia sprzed “odsiadki”. Są też symbolem świata zewnętrznego, do którego skazani nie mają dostępu. Osadzeni mają ograniczony kontakt z ludźmi (mogą go nawiązać np. poprzez widzenie, jednak to bardzo mało w porównaniu do uprzedniego życia na wolności), ale kontaktu ze zwierzętami nie mają zazwyczaj w ogóle. Stan taki często nazywany jest deprywacją społeczną (deprywacją społeczną możemy nazwać “*wymuszone niezaspokojenie potrzeb społecznych*” (na podst. Szarfenberg Ryszard, “*Marginalizacja i wykluczenie społeczne – stare problemy w nowej rzeczywistości*”, str. 3).
- Zwierzęta w więzieniu pomagają osadzonym stanąć w prawdzie i szczerości wobec własnej osoby. Nieraz trudne warunki w zakładzie karnym oraz nieprzychylność współwięźniów sprawiają, że wielu pensjonariuszy kreuje się na kogoś silniejszego niż jest naprawdę. Taka postawa utrudnia i odkłada w czasie skuteczność procesu resocjalizacji. Natomiast wprowadzenie zwierząt może pomóc osadzonym “zdejmąć maskę” osoby o silnej osobowości i “odsłonić” swoją wrażliwszą stronę - zwierzę nie ocenia, dochowa tajemnicy, jest bezstronne oraz całkowicie autentyczne w swoich reakcjach. Dodatkowo poczucie odpowiedzialności za inne stworzenie żyjące może wywołać w osadzonych poczucie obowiązkowości i poczucie bycia potrzebnym.
- Zwierzęta w więzieniu sprzyjają obniżeniu ogólnego napięcia oraz usprawniają komunikację między personelem a osadzonymi. Terapie z udziałem zwierząt prowadzone są w obecności pracowników i wychowawców. Pomaga to zmniejszyć dystans między tymi grupami oraz budować poprawne relacje społeczne.

Należy podkreślić, że animaloterapia jest metodą wspierającą rehabilitację, powrót do zdrowia – a w tym przypadku – resocjalizację. Nie można traktować jej jako jedynego narzędzia terapeutycznego. Dopiero w połączeniu z podstawowymi działaniami wychowawczymi przynosi ona najlepsze efekty. W niektórych określonych przypadkach animaloterapia potrafi się przenikać z resocjalizacją poprzez pracę, jak np. w przypadku hipoterapii, gdzie poza zajęciami z towarzyszeniem koni, trzeba wykonywać szereg prac

stajennych czy podczas dogoterapii, gdzie więźniowie czasem współpracują wolontariacko ze schroniskami dla zwierząt, by układać dane zwierzę, co zwiększy mu szansę na adopcję. Należy również pamiętać, że animoloterapia ma szereg przeciwwskazań, jak różnego rodzaju alergię, choroby, otwarte rany itd. (Korczyński, 2011). Jednym z nich na pewno będą postawy agresywne wobec zwierząt (Goleman i in., 2012), dlatego nie każdy więzień będzie mógł wziąć udział w takich zajęciach.

Dogoterapia

Nazwa „dogoterapia” używana jest zamiennie z „kynoterapia”. Polskie Towarzystwo Kynoterapeutyczne (PTK) definiuje następująco: *“Kynoterapia jest to metoda wzmacniająca efektywność rozwoju osobowości, edukacji i rehabilitacji, w której motywatorem jest odpowiednio wyselekcjonowany i wyszkolony pies, prowadzona przez wykwalifikowanego kynoterapeutę.”* (PTK, *Standardy*, Pobrańe z: <https://www.kynoterapia.eu/standardy-3>)

PTK wyróżnia również trzy rodzaje dogoterapii w Polsce:

- Spotkanie z psem (SP), które można porównać do zajęć typu AAA w anglosaskiej klasyfikacji *Pet Partners*.
- Edukacja z psem (EP), porównywalna do AAE.
- Terapia z psem (TP) – odpowiednik AAT.

Klasyfikacja zajęć dogoterapeutycznych proponowana przez PTK nie jest identycznym odwzorowaniem klasyfikacji anglosaskiej, zaproponowanej przez *Pet Partners*. Znaleźć można kilka znaczących różnic między nimi. Z kolei Polski Związek Zooterapeutów i Przewodników Zwierząt Pracujących (PZZiPZP) podkreśla, że już w samej nazwie „dogoterapia” zawiera się słowo „terapia”, co jasno definiuje zakres działań dogoterapii (PZZiPZP, *Dogoterapia/kynoterapia – definicje i zasady*, Pobrańe z: <http://www.zooterapia.org.pl/zooterapia/dogoterapiakynoterapia-definicje-zasady/>) . W związku z tym PZZiPZP nie uznaje za dogoterapię niektórych typów zajęć, głównie tych w typie AAE czy AAA. Niektóre z tych działań mogłyby zostać uznane za „kynopedagogikę” (Sipowicz i in., 2016, s. 74).

Dogoterapia jest przeznaczona zarówno dla osób zdrowych, jak i chorych. Spośród najczęstszych schorzeń, w których dogoterapia jest skuteczna, wymienić można np.: porażenie mózgowe, niedowład kończyn, autyzm, zespół Downa, wady wzroku, słuchu, wady postawy, niepełnosprawność

intelektualna (Zajkowska, 2014; Nawrot, 2017). U zdrowych dzieci wsparcie psów możemy zauważyć w programie READ - *Reading Education Assistance Dogs*. Dzieci objęte tym programem najczęściej mają problemy z nauką czytania. Wówczas praktykują czytanie na głos psu, który nie ocenia, nie wyśmiewa ani nie komentuje. Obecność takiego psiego słuchacza pomaga dzieciom nauczyć się płynnego czytania oraz wzmacnia pewność siebie (Dewitz, Leahy, Jones, Maslin Sullivan, 2010; Sipowicz i in, 2016).

W dogoterapii szczególnie ważny jest odpowiedni dobór psa i właściwe jego wyszkolenie. Już na etapie wyboru szczeniaka do dogoterapii, terapeuta powinien mieć obraz tego, z kim będzie pracował pies. Kilkoma z pożądanych cech u psa terapeutycznego są np. łagodny temperament, zrównoważony charakter, dobre zsocjalizowanie z różnymi ludźmi, psami oraz innymi gatunkami zwierząt, cierpliwość czy chęć do nauki (Cieśla, Pluta, 2018). Niezwykle popularną rasą w resocjalizacji jest Cavalier King Charles Spaniel (Chmiel i in., 2014). Według wypowiedzi praktyków, przywołanych w pracy Nawrot K. *“Dogoterapia jako forma wspomagania działań resocjalizacyjnych: wiedza studentów a doświadczenie profesjonalistów”* (2017), głównymi celami dogoterapii resocjalizacyjnej są:

- nauka odpowiedzialności,
- wzbudzanie empatii,
- zapobieganie agresji,
- poprawa samoakceptacji, poczucia własnej wartości
- rozwój pasji.
- wzrost motywacji,
- nauka cierpliwości,
- poczucie bycia akceptowanym przez inną istotę – zwierzę,
- nabywanie kompetencji, które pomogą w znalezieniu pracy po opuszczeniu placówki.

Z powyższymi celami zgadzają się wypowiedzi więźniów - uczestników projektów resocjalizacyjnych z udziałem psów. Twierdzą, że pies w więzieniu jest dla nich namiastką domu, że przywołują wspomnienia ze zwierzętami z okresu sprzed skazania - symbolizują wolność. Zwierzęta dla nich są odskocznią od codziennej rutyny w więzieniu. Motywują ich do zmiany swojego życia (Nawrot, 2017).

Programy dogoterapeutyczne w resocjalizacji

Pierwowzorem większości polskich projektów resocjalizacyjnych z udziałem psów był amerykański projekt “Dogs Behind”, polegający na szkoleniu bezpańskich zwierząt przez osadzonych, by te następnie miały większą szansę na adopcję (Kokocińska i in., 2016). W Polsce pierwszym aresztem śledczym, w którym zastosowano elementy dogoterapii był Areszt Śledczy w Hajnówce. Jego dyrektorem jest ppłk. Roman Paszko i to jego nazwisko najczęściej kojarzone jest z dogoterapią w więzieniu. Programy dogoterapeutyczne w tej jednostce zostały prowadzone we współpracy ze schroniskiem “Ciapek” (Nawrot, 2017). Projekt ten nosił nazwę “Przyjaciele, czyli pies w celi”. Polegał na pracy z psem: więźniowie układali psy oraz uczyli je sztuczek. Również pogłębiali swoją wiedzę teoretyczną z behawioru i wychowania zwierzęcia. Skazani mieli kontakt z psami, gdy te dowożone były ze schroniska do placówki zamkniętej lub gdy to więźniowie odwiedzali schronisko.

“Resocjalizacja na czterech łapach” to projekt readaptacji społecznej z elementami dogoterapii, prowadzony w Zakładach Karnych we Wrocławiu i w Wołowie przez Stowarzyszenie H4Dog (H4Dog, *O Stowarzyszeniu*. Pobrane z: <https://h4dogs.wordpress.com/o-stowarzyszeniu/>).

Program opiera się na szkoleniu i opiece nad psem przez więźnia, dzięki czemu skazany bierze odpowiedzialność za żywe stworzenie. Zwierzęta-uczestnicy projektu to najczęściej odłowione, bezpańskie psy. W związku z tym projekt, poza wsparciem resocjalizacji więźniów, ma drugą zaletę, jaką jest minimalizowanie zjawiska bezdomności zwierząt, ponieważ wytresowane przez więźniów psy trafiają do adopcji. I mają większe szanse na znalezienie nowego domu, dzięki podstawowym umiejętnościom i właściwej socjalizacji z człowiekiem, co jest zadaniem osadzonych-odbiorców projektu. Dodatkowo więźniowie zyskują kompetencje zawodowe w profesjach związanych z opieką nad zwierzętami. A stabilne zatrudnienie często może być czynnikiem minimalizującym ryzyko recydywy.

Również w Stawiszynie, gdzie mieści się Oddział Zewnętrzny Aresztu Śledczego w Grójcu, wprowadzono program dogoterapeutyczny. Nosił nazwę “Pieskie życie z za krat” (Janus-Leśniewska D, *Pieskie życie z za krat po raz kolejny w OZ Stawiszyn*. Pobrane z: <https://sw.gov.pl/aktualnosc/Pieskie-zycie-zza-krat-po-raz-kolejny-w-OZ-Stawiszyn-01>). Projekt ten również opierał się na szkoleniu psów przez skazanych, jednak różni się

on od tych uprzednio wymienionych tym, że układane przez więźniów psy są przeznaczone do pracy w Służbach Mundurowych. Więźniowie pracują z psami pod okiem wykwalifikowanych trenerów. Projekt prowadzony przez przy współpracy z Polskim Związkiem Instruktorów i Przewodników Psów Służbowych oraz Strażą dla Zwierząt. Przypomina to działania zagranicznej organizacji *Prison Pet Partnership*, która początkowo działała przy jednym z więzień dla kobiet w Waszyngtonie. Ich program zakładał, by więźniarki szkoliły psy do celów terapeutycznych - głównie jako psy asystujące. Minimalny czas szkolenia psa w ramach tego programu wynosił dwa lata. Następnie osadzone otrzymywały certyfikaty. Po wyjściu z więzienia wszystkie kobiety, które ubiegały się o pracę przy zwierzętach, dostawały ją. Co więcej, program ten przyczynił się do tego, że osadzone-treserki psów nie popełniły ponownie przestępstwa i nie trafiły na kolejną “odsiadkę”. Jak podaje Bartkiewicz (2009), dzięki temu programowi do potrzebujących osób niepełnosprawnych trafiło ponad 500 psów. Organizacja ta działa do dziś (*Prison Pet Partnership, About us*. Pobrane z: <http://www.prisonpetpartnership.org/html/about.html>).

Kolejną placówką, która włączyła dogoterapię do swoich działań resocjalizacyjnych, jest Areszt Śledczy w Krakowie. Prowadzi on projekt “Pomóż mi wyjść” (Świdrak A. *Pomóż mi wyjść*. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/areszt-sledczy-w-krakowie-pomoz-mi-wyjsc>). Celem programu jest zwiększenie kompetencji społecznych przebywających w więzieniu osadzonych. Opiekują się oni szczeniętami, które zostały tutaj przewiezione z obszarów wojny w Ukrainie. Zadaniem więźniów jest wychowanie psów, ale także poprawna ich socjalizacja, tak istotna dla późniejszego behawioru tych zwierząt. Program prowadzony jest we współpracy z Krakowskim Towarzystwem Opieki nad Zwierzętami oraz Schroniskiem dla Bezdomnych Zwierząt w Krakowie.

Innym, podobnym programem resocjalizacji z elementami dogoterapii jest program “Wierzę w zwierzę” - również we współpracy z krakowskim TOZ i schroniskiem dla zwierząt (Twaróg P., *Dogoterapia zawitała do Aresztu Śledczego w Krakowie*. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/areszt-sledczy-w-krakowie-dogoterapia-zawitala-do-aresztu-sledczego-w-krakowie>).

Podobne programy resocjalizacyjne, w których osadzeni socjalizują i wychowują psy, prowadzone są też w innych ośrodkach, np. w Zakładzie Karnym w Przytułach Starych (Dąbrowski W., *Empatia dzięki*

czworonogom. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Empatia%20dzi%C4%99ki%20czworonogom>).

Powyższe przykłady programów zakładały indywidualny trening z psem. Należy zaprezentować również te programy resocjalizacyjne, które polegały na udziale w zajęciach prowadzonych przez terapeutę, w której uczestniczył pies. Najczęściej w formacie AAT lub podobnym. A są to:

- “Kynoterapia w Dwójce” - zajęcia w Zakładzie Karnym nr 2 w Grudziądzu (Sławińska K., *Kolejna kynoterapia za murami*. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/zaklad-karny-nr-2-w-grudziadzu-kolejna-kynoterapia-za-murami>).
- zajęcia warsztatowe pt. “Dopóki walczysz, jesteś zwycięzcą” w Areszcie Śledczym Warszawa-Białołęka. Było to spotkanie edukacyjne z emerytowanym psem asystującym osobie z niepełnosprawnością wzroku. Zajęcia poprowadziły osoby oprowadzające po Niewidzialnej Wystawie (Kulesza E., *Dogoterapia*. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/areszt-sledczy-w-warszawie-bialelece-dogoterapia>).
- “Tatar i Pies” – w ramach tego projektu odbyły się zajęcia w Areszcie Śledczym w Warszawie-Grochowie. Uczestniczkami zajęć były osadzone – kobiety. Zajęcia prowadził pan Krzysztof Tatar. Celem spotkania była socjalizacja porzuconych psów (Smolińska E., *Ratując jednego psa, nie zmienimy świata... ale świat zmieni się dla tego jednego psa*. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/areszt-sledczy-w-warszawie-grochowie-ratujac-jednego-psa-nie-zmienimy-swiatea-ale-swiat-zmieni-sie-dla-tego-jednego-psa>)
- “Zmienimy psi los” – to program Zakładu Karnego w Kłodzku. W ramach spotkania więźniowie uczestniczyli w zajęciach wychowywania psów pod okiem wykwalifikowanych trenerów zwierząt (Leszczuk J., *Zmienimy psi los*. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Zmienimy-psi-los>).

“Barwy szczęścia” – to projekt przeprowadzony w Zakładzie Karnym w Bydgoszczy-Fordonie. Czas jego realizacji przypadał na pandemię koronawirusa, co miało znaczny wpływ na życie wszystkich ludzi, w tym także osadzonych i personelu więziennego. Mocno ograniczyło to wizyty więzienne. W związku z tym wsparto proces resocjalizacji więźniów za pomocą ciekawych zajęć dogoterapeutycznych, ale bez psa. Więźniowie mieli za zadanie wykonać zabawki dla psów – w tym maty węchowe, które trafiły później do Fundacji “Ostatnia Przystań”, będącej “psim domem spokojnej

starości” (Szadziul J., *Resocjalizacja z elementami dogoterapii*. Pobrało z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/zaklad-karny-w-bydgoszczy-fordonie-resocjalizacja-z-elementami-dogoterapii>).

Hipoterapia

Pojęcie hipoterapii w różnych krajach definiuje się na różne sposoby. Polskie Towarzystwo Hipoterapeutyczne (PTHip) podaje następującą definicję:

“Hipoterapia jest to ukierunkowane działanie terapeutyczne mające służyć poprawie funkcjonowania człowieka w sferach fizycznej, emocjonalnej, poznawczej i/lub społecznej, podczas którego, specjalnie przygotowany koń, stanowi integralną część procesu terapeutycznego. Realizowana jest przez wykwalifikowanego hipoterapeutę zgodnie z zaleceniami lekarza kierującego na hipoterapię i we współpracy z innymi specjalistami prowadzącymi danego pacjenta.” (PTHip, 2007, s. 1; https://pthip.org.pl/files/KANONY_POLSKIEJ_HIPOTERAPII.pdf)

Dodatkowo Bohdanowicz (2010) podkreśla, że hipoterapia zalecana jest często, gdy inne metody terapeutyczne nie przynoszą oczekiwanych skutków lub jako wsparcie ich głównego procesu usprawniania. Nie można jej traktować jako jedynej metody rehabilitacyjnej.

PTHip w *“Kanonach Polskiej Hipoterapii”* przedstawia następujące formy terapeutycznych zajęć z koniem:

- “Fizjoterapia na koniu – gimnastyka lecznicza na koniu poruszającym się stępem, mająca na celu usprawnienie ruchowe; prowadzona przez fizjoterapeutę lub pod jego kierunkiem.
- Psychopedagogiczna jazda konna i woltyżerka – zespół działań jeździeckich, pedagogicznych i psychologicznych podejmowanych w celu usprawnienia intelektualnego, poznawczego, emocjonalnego i fizycznego; prowadzona przez psychologa, pedagoga, terapeutę zajęciowego lub pod ich kierunkiem
- Terapia kontaktem z koniem – celem terapii jest nawiązanie kontaktu pacjenta ze zwierzęciem, z otaczającym środowiskiem, wreszcie z innymi ludźmi, jej istotą jest kontakt pacjenta z koniem, stworzenie sytuacji terapeutycznej, a nie samo dosiadanie konia; prowadzona przez psychologa, pedagoga, lekarza psychiatrę lub pod ich kierunkiem.

- Ponadto wyróżnia się jazdę konną dla osób niepełnosprawnych (rekreacyjną i sportową), która nie stanowi części hipoterapii, ale jest z nią ściśle związana i może mieć aspekt terapeutyczny” (PTHIP, 2007, s. 1-2).

Hipoterapię najczęściej stosuje się przy rehabilitacji zaburzeń w obrębie układu ruchu. Mechanizmem działania jest wtedy przewodnictwo impulsów ruchowych pochodzących od konia, oddziałujących na organizm siedzącego na jego grzbiecie pacjenta (Sawaryn, 2008). Duże znaczenie ma tu spokojny i miarowy chód konia, uczucie kołysania podczas przebywania w siodle, a także długość kroku konia, która w stopniu może być podobna do długości kroku dorosłego człowieka, poruszającego się tempem spacerowym - ma to znaczenie w reedukacji chodzenia. Podczas jazdy na końskim grzbiecie pojawia się zjawisko naturalnego synchronizowania się ruchów miednicy człowieka do ruchu konia za sprawą dopasowania płaszczyzny podporu siedzącego pacjenta z budową końskiego grzbietu.

Hipoterapia w resocjalizacji

Hipoterapia ma swoje zastosowanie nie tylko w usprawnianiu narządu ruchu, ale także we wspieraniu człowieka na innych płaszczyznach. Ciężota ciała konia jest wyższa niż temperatura ciała człowieka, co rozluźnia napięcie mięśniowe siedzącego na nim człowieka. Dotyk miękkiej sierści konia jest pozytywnym odczuciem i wprowadza pacjenta w stan relaksacji. W połączeniu ze wspomnianym wcześniej miarowym kołysaniem, wszystko to ma właściwości uspokajające, odprężające i niwelujące lęk i stres, co ma ogromne znaczenie dla osób niedostosowanych społecznie, często przebywających w izolacji. Kontakt z koniem odbywa się głównie nie poprzez słowa, ale za pomocą zmysłów i ruchu. Wymaga to od człowieka kontrolowania emocji. Komunikacja ze zwierzęciem motywuje do nauki i ciągłego doskonalenia zachowań, a także rozwoju inteligencji emocjonalnej. Podnosi to samoświadomość człowieka oraz chęć zrozumienia drugiej strony relacji, w tym przypadku – konia, ale nabyta tu umiejętność może przekładać się potem na komunikację międzyludzką.

Kolejnym aspektem hipoterapii resocjalizacyjnej jest wizerunek konia zakorzeniony w umysłach wielu ludzi na całym świecie. Koń często jest symbolem wolności. Można to sobie uzmysłwić, wyobrażając sobie koński galop w pięknym otoczeniu przyrody, jak np. łąka czy las. Nie ogranicza go wtedy żaden wyrok, żadne ogrodzenie, jak więzienne kraty czy granice

“spacerniaka”. To sprawia, że osoby przebywające w zakładach karnych identyfikują się z koniem i chcą “poczuć” jego wolność. Rozbudza to w osobach osadzonych empatię, wsopółodczuwanie i niweluje egoizm, a także pomaga pacjentom spojrzeć na swoją historię z innej perspektywy (Lammek, 2019).

Programy hipoterapeutyczne w zakładach karnych i poprawczych

Konie w resocjalizacji osób osadzonych wykorzystywane są we francuskich więzieniach: Rennes, Fleury, Merogis, Besancon i Arles (Lammek, 2019). Przykładem jest program “Camargue Horses and Men” prowadzony w więzieniu Arles. Zakłada on wykorzystanie lokalnej (dla Francji) rasy koni Camargue, wychowanych prawie całkowicie na wolności, a przy minimalnym udziale człowieka. Konie te co prawda szkolił ich właściciel, ale kontakt więźniów tymi zwierzętami sprawił, że zmienili oni postrzeganie siebie oraz otaczającego ich świata na bardziej pozytywny.

W Polsce również wykorzystuje się konie w programach resocjalizacyjnych. W Okręgowym Ośrodku Wychowawczym w Studzieńcu wychowankowie mieli do dyspozycji własną stajnię, a część z nich jeździła konno. Placówkę tę odwiedził nawet słynny “zaklinacz koni”, Monty Roberts - twórca *języka equus* i propagator jeździectwa naturalnego (Dzięciołowski P., *KONIE W STUDZIENĆCU NADAL SĄ, ALE...*, Pobrane z: <http://hejnakon.pl/?p=10989>).

Hipoterapia resocjalizacyjna w procesie wsparcia osób uzależnionych od substancji psychoaktywnych

Jednym z obszarów resocjalizacji jest również praca z osobami uzależnionymi. W miesięczniku “Wychowawca” ukazał się artykuł Iwony Bohdanowicz, będący fragmentem jej pracy magisterskiej (Bohdanowicz, 2010). Poruszana jest tu tematyka hipoterapii we wsparciu resocjalizacji osób niedostosowanych społecznie z powodu uzależnienia od substancji psychoaktywnych. Przedstawiono wyniki badań nad skutecznością kontaktu z końmi w procesie powrotu do zdrowia, w tym również psychicznego. Badania przeprowadzone były w jednym z ośrodków fundacji MONAR, a metodami badawczymi były: technika wywiadu pogłębionego i obserwacji uczestników badań. W rozmowach z badanymi osobami często padały takie słowa jak *zaufanie, więź, chęć zmiany na lepsze, motywacja czy odpowiedzialność*. Badani, poza samym obcowaniem z koniem, czuciem jego ciepłoty,

obserwacją ich wolności i niezależności, doświadczali opieki nad nimi i czuli się za nie odpowiedzialni. Wykonywali nieprzyjemne dla nich obowiązki, bo wiedzieli, że żywe zwierzę wymaga codziennej opieki i każde zaniedbanie powinnośc opiekuna może wywołać przykre konsekwencje dla konia. To wychowanie poprzez pracę sprawiało, że badani czuli się potrzebni, uczyli się respektowania norm i zasad społecznych, a dobre samopoczucie konia było dla pacjentów nagrodą, poczuciem spełnienia i sukcesu, co pozytywnie oddziaływało na ich samoakceptację i poczucie własnej wartości.

Obserwacja koni, ich zachowań i zwyczajów sprawiła, że badani byli w stanie otworzyć się na inne istoty – początkowo na konie, ale później również na innych ludzi. Kształtowanie postaw empatycznych wspomagała również asysta przy zajęciach rekreacyjnych w stajni – integrowało to osoby uzależnione ze społecznością lokalną, pokazywało pozytywne wzorce w budowaniu więzi międzyludzkich. Też nabywanie kwalifikacji zawodowych podczas prac stajennych sprawiało, że po ukończeniu procesu resocjalizacji osoby przebywające w ośrodku znajdowały zatrudnienie, co pomagało im odnaleźć swoje miejsce w społeczeństwie i uniknąć recydywy. Dodatkowo pozytywne doświadczenia w relacji z koniem takie jak: akceptacja, radość z uzyskanych postępów jeździeckich, budowanie więzi czy wzrost adrenalinu było, jak podkreślali sami badani, „*substytutem środków psychoaktywnych*” i sprawiało, że nie czuli oni potrzeby ponownego sięgania po substancje uzależniające.

Felinoterapia

Felinoterapią nazywamy terapię wspomagającą rozmaite terapie, jak np. terapia resocjalizacyjna, logopedyczna czy psychoterapia (PZZiPZP, *Felinoterapia - definicje, standardy pracy.*, Pobrane z: <http://www.zooterapia.org.pl/zooterapia/felinoterapia-definicje-standardy-pracy/>). Prowadzona jest najczęściej z udziałem kota (łac. *felis catus* – kot domowy). Pozytywny wpływ tych zwierząt na człowieka zauważa się szczególnie w takich schorzeniach jak np.: depresja, Alzheimer, stwardnienie rozsiane, choroby układu krążenia i wiele innych (Kokocińska i in., 2016). Felinoterapię kojarzy się często również we wspieraniu osób starszych np. w domach opieki społecznej. Towarzystwo mruczącego kota, siedzącego na kolanach pensjonariusza, zmniejsza uczucie osamotnienia, a wydawane przez kota dźwięki mieszczą się w odpowiedniej częstotliwości, co ma pozytywny wpływ chociażby na układ nerwowy czy układ krążenia (Wójcik, Kępka, Horoszewicz, 2021).

Kot przeznaczony do felinoterapii powinien przejść odpowiedni test predyspozycji, który sprawdza reakcje kota na różne bodźce, takie jak np.: hałas, obecność wielu nieznanych osób w pomieszczeniu z kotem, branie na ręce czy reakcja na wózki inwalidzkie czy inne sprzęty medyczne (Kokocińska i in., 2016).

Jak podkreśla M. Wilk w swojej pracy (Wilk, 2014), kot jest szczególnie odpowiednim zwierzęciem do działań resocjalizacyjnych, ponieważ *“potrafi wpływać na zmniejszenie zahamowań, ułatwia komunikację międzyludzką, czasami godzi zwaśnionych, pomaga uporządkować uczucia i emocje, ułatwia odnalezienie się w stresującym otoczeniu, jakim jest placówka resocjalizacyjna”* (Wilk, 2014, s. 213). Dodatkowo koty uczą samokontroli, a programy oparte na opiece nad nimi pomagają podnieść obniżoną samoocenę oraz dają motywację do działania i zmieniania się na lepsze.

Programy resocjalizacyjne z udziałem kotów

Programy resocjalizacyjne przy wsparciu kotów nie są tak popularne, jak np. te z elementami dogoterapii. Najwięcej takich rozwiązań stosuje się w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. W tych krajach kontakt z kotami odbywa się na dwa sposoby – poprzez odwiedzanie schroniska dla bezdomnych zwierząt lub adopcję kotów na teren więzienia.

Przykładem pierwszego sposobu na resocjalizację z kotem są (analogicznie do programów dogoterapeutycznych w więzieniach, opisywanych już w niniejszej pracy) wizyty w schroniskach dla zwierząt oraz opieka nad bezdomnymi kotami. Efektami takiego programu był większy spokój wśród uczestników tego projektu, lepsze zdolności samokontroli oraz większa wrażliwość. Co więcej, niektórzy z osadzonych po opuszczeniu placówki zdecydowali się na adopcję kota. Zauważono również u tych więźniów mniejszą tendencję do popełniania przestępstw w porównaniu do innych osadzonych, którzy nie zajmowali się kotami (Goleman i in., 2012).

Drugim sposobem na felinoterapię więzienną jest po prostu przebywanie kotów na terenie Zakładu Karnego. Przykładem takiego miejsca jest Zakład Karny w Barczewie, gdzie kilkanaście kotów ma swój dom. Więźniowie spędzają z nimi czas, opiekują się nimi i dokarmiają je (Nowakowska, 2017). Podobnie było w przypadku programu “F.O.R.W.A.R.D.” (ang. *naprzód*). Dotyczył on Zakładu Karnego w Pendleton w stanie Indiana, gdzie przy wsparciu Ligi Ochrony Zwierząt, więzienie zaadoptowało bezdomne

koty. Opiekę nad nimi sprawowali przebywający tam więźniowie (Zielińska-Hosaf, 2020).

Opieką nad bezdomnymi kotami w charakterze domu tymczasowego może pochwalić się więzienie dla kobiet w hrabstwie Gwinnett w stanie Georgia. Więźniarki przygotowywały zwierzęta do adopcji przy współpracy z organizacją Gwinnett County Animal Control (Laskowski, *Koty pomagają kobietom osadzonym w więzieniu*. Pobrane z: https://www.zpazurem.pl/artykuly/koty_pomagaja_kobietom_osadzonym_w_wiezieniu).

Niestandardowe animaloterapie w resocjalizacji

Skuteczność standardowych animaloterapii w resocjalizacji jest inspiracją dla tworzenia programów resocjalizacyjnych z innymi, mniej popularnymi, gatunkami zwierząt. W więzieniu Saxerriet we wschodniej Szwajcarii wykorzystuje się dobroczynne oddziaływania osła na człowieka w programach onoterapii resocjalizacyjnej (Strafanstalt Saxerriet, *Tiergestützte Therapie*. Pobrane z: <https://www.sg.ch/sicherheit/justizvollzug/saxerriet/offener-vollzug0/tiergestuetzte-therapie.html>). Na internetowej stronie więzienia możemy przeczytać, że wybrano osła jako zwierzę terapeutyczne ze względu na jego stanowczość, ale i na to, że szuka on kontaktu z człowiekiem, jest zwierzęciem socjalnym. Jego sposób komunikacji jest “delikatny”, opiera się na mowie ciała, a w kontaktach z nim trzeba być opanowanym, wolnym od przemocy. Dodatkowo opieka nad osłem, tak jak w przypadku hipoterapii, uczy osadzonego obowiązkowości, pracowitości i daje mu odpowiedzialność za inne stworzenie. O tej metodzie animaloterapeutycznej wspomina również M. Wilk (2014), podkreślając, że osioł jest mniejszy od konia, co minimalizuje ryzyko lęku przed ogromnym zwierzęciem oraz w związku z mniejszymi rozmiarami osioł wymaga mniejszej ilości paszy, co ułatwia jego utrzymanie (Wilk, 2014, s. 216-217).

Od 2015 roku w Oddziale Zewnętrznym Aresztu Śledczego w Grójcu, mieszczącym się w Stawiszynie, ruszył program resocjalizacyjny z udziałem zwierząt gospodarskich. Projekt jest współpracą Służby Więziennej i Straży dla Zwierząt w Polsce. Można go spotkać pod kilkoma nazwami, np. “Resocjalizacja i Socjalizacja Razem”, “Centrum Rehabilitacji Zwierząt Gospodarskich oraz Domowych” czy “Centrum Rehabilitacji i Behawiorystyki Zwierząt w Stawiszynie” (Pęcunek A. *Stawiamy na nowoczesną resocjalizację!* Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Stawiamy-na-nowoczesna-resocjalizacje>).

Na oficjalnej stronie Służby Więziennej możemy przeczytać, że w Stawiszynie panują świetne warunki dla swoistego zakładu rolnego, którym opiekują się skazani pod nadzorem wychowawców więziennych oraz kadry terapeutycznej. W filmie zamieszczonym na stronie Straży dla Zwierząt można zobaczyć jak wygląda ośrodek oraz posłuchać wypowiedzi więźniów, psychologów i pracowników OZ w Stawiszynie (*Straż dla Zwierząt, Resocjalizacja i socjalizacja razem*. Pobrane z: <https://sdz.org.pl/resocjalizacja-socjalizacja-razem/#details-0-4>). Na nagraniu wymienia się takie zwierzęta jak m.in.: konie, koty, psy, świny wietnamskie, kangury, koza, lamy. Pierwszym etapem, swoistym przygotowaniem do otwarcia tego typu projektu, był projekt “Pieskie życie zza krat”, opisywany wcześniej w podrozdziale tejże pracy poświęconym dogoterapii (Janus-Leśniewska D., *Pieskie życie zza krat po raz kolejny w OZ Stawiszyn*. Pobrane z: <https://sw.gov.pl/aktualnosc/Pieskie-zycie-zza-krat-po-raz-kolejny-w-OZ-Stawiszyn-01>).

Lammek M. (2019) wspomina również o wykorzystaniu takich zwierząt jak fretki czy chomiki we wsparciu terapii resocjalizacyjnej. Mając na uwadze rzetelność niniejszej pracy należy zaznaczyć, że wspomniane niestandardowe animaloterapie w resocjalizacji mają charakter jedynie ciekawostek i doniesień, gdyż nie przeprowadzono badań naukowych, które potwierdzałyby skuteczność wyżej wymienionych metod.

Podsumowanie

Podsumowując całokształt działań resocjalizacyjnych z udziałem zwierząt oczywistym jest, że relacja człowiek-zwierzę ma obustronne korzyści. Z takich “znajomości” korzysta osadzony czy młoda osoba niedostosowana społecznie, dla których wielkim wyróżnieniem i nauką odpowiedzialności jest opieka nad zwierzęciem, a dla adoptowanego zwierzęcia – szansą na nowy dom oraz zmianę dotychczasowego życia na lepsze. Należy pamiętać, że w kanonach dzisiejszej animaloterapii są zajęcia o konkretnych schematach, jak np. AAA, AAE czy AAT. Przykłady takich programów resocjalizacyjnych znajdziemy w kilku placówkach w naszym kraju.

Skuteczność animaloterapii resocjalizacyjnej we wsparciu osób nieprzystosowanych społecznie będzie oczywista dla niemal każdego, kto miał “okazję” obserwować cały ten proces i towarzyszyć wszystkim stronom procesu terapeutycznego. Jednak skuteczność ta wymaga naukowego uzasadnienia. Stanowi to bardzo obiecujący obszar badawczy, bazujący na

współpracy zarówno pedagogów resocjalizacyjnych, psychologów, jak i animaloterapeutów, etologów, behawiorystów czy zoopsychologów.

Literatura:

1. Anderson, W., Reid, P., Jennings, G.L. (1992). Pet ownership and risk factors for cardiovascular disease. *Medical Journal of Australia*, 157, 298-301.
2. Bartkiewicz, W. (2009). Lessie – lecz!. *Charaktery*, 3(146), 92-95.
3. Baun, M.M., Bergstrom, N., Langston, N., Thoma, L. (1984). Physiological effects of human companion animal bonding. *Nursing Research*, 50, 126-129.
4. Bohdanowicz, I. (2010). Hipika w resocjalizacji osób uzależnionych od środków psychoaktywnych. *Miesięcznik Nauczycieli i Wychowawców Katolickich Wychowawca*, 9, 22-25. [dostęp za pośrednictwem platformy *academica* dnia 26.04.2023].
5. Chmiel, K., Kubińska, Z., Derewiecki, T. (2014). Terapie z udziałem zwierząt w rehabilitacji różnych form niepełnosprawności. *Problemy Higieny i Epidemiologii*, 95(3), 591-595.
6. Cieśla, A., Pluta, M. (2018). Dobór psa i rola socjalizacji w przygotowaniu do pracy terapeutycznej. *Nowe formy wsparcia rozwoju osoby niepełnosprawnej* (s. 66-80). Lublin: Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Administracji w Lublinie.
7. Dąbrowski, W., *Empatia dzięki czworonogom*. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Empatia%20dzi%C4%99ki%20czworonogom>.
8. Dewitz, P., Leahy, S.B., Jones, J., Maslin Sullivan, P. (2010). *The Essential Guide to Selecting and Using Core Reading Programs*. Newark: International Reading Association.
9. Dzieciołowski, P. *KONIE W STUDZIŃCU NADAL SĄ, ALE...*, Pobrane z: <http://hejnakon.pl/?p=10989>.
10. Dziurdzia, A., Flaga, J., Merchut, J., Zięba, D.A. (2007). Psychoneuroimmunologiczne podłoże zooterapii. *Wszechświat*, 108(10-12), 296-299.
11. Firedmann, E., Katcher, A.H., Thomas, S.A., Lynch, J.J. (1983). Social interaction and blood pressure: influence of animal companions. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 171, 461-465.
12. Franczyk, A., Krajewska, K., Skorupa, J. (2012). *Baw się poprzez animaloterapię. Przykłady gotowych sytuacji edukacyjnych z udziałem zwierząt*. Kraków: Oficyna Wydawnicza "Impuls".
13. Gazeta Olsztyńska (2017). *W tym więzieniu przebywają nie tylko ludzie, ale i koty*. Pobrane z: <https://gazetaolsztynska.pl/barczewo/456486,W-tym-wiezieniu-przebywaja-nie-tylko-ludzie-ale-i-koty.html>.
14. Goleman, M., Drozd, L., Karpiński, M., Czyżowski, P. (2012). Felinoterapia jako alternatywna forma terapii z udziałem zwierząt. *Medycyna weterynaryjna*, 68(12), 732-735.

15. Hornsby, A. (2000). *Hunde helfen Menschen*. Mürlenbach/Eifel: Kynos Verlag.
16. H4Dog, *O Stowarzyszeniu*. Pobrane z: <https://h4dogs.wordpress.com/o-stowarzyszeniu/> <https://h4dogs.wordpress.com/resocjalizacja-na-czterech-lapach/>.
17. Janus-Leśniewska, D. *Pieskie życie zza krat po raz kolejny w OZ Stawiszyn*. Pobrane z: <https://sw.gov.pl/aktualnosc/Pieskie-zycie-zza-krat-po-raz-kolejny-w-OZ-Stawiszyn-01>.
18. Kokocińska, A., Kaleta, T., Lewczuk, D. (2016). *Zooterapia z elementami etologii*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
19. Konopczyński, M. (2006). *Metody twórczej resocjalizacji: teoria i praktyka wychowawcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
20. Konopczyński, M. (2014). *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreujących*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
21. Korczyński, M. (2011). Możliwości terapeutyczne zwierząt. *Zeszyty Naukowe*, 11, 41-56.
22. Kulesza, E., *Dogoterapia*. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/areszt-sledczy-w-warszawie-bialolece-dogoterapia>.
23. Lammek, M. (2019). Hipoterapia – nowoczesna metoda resocjalizacji osób pozbawionych wolności. *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, 20(2), 231-241.
24. Laskowski, M. *Koty pomagają kobietom osadzonym w więzieniu*. Pobrane z: https://www.zpazurem.pl/artykuly/koty_pomagaja_kobietom_osadzonym_w_wiezieniu
25. Leszczuk, J. *Zmienimy psi los*. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Zmienimy-psi-los>.
26. Levinson, B. (1969). *Pet-Oriented Child Psychotherapy*, Springfield: Charles C. Thomas.
27. Nawrot, K. (2017). Dogoterapia jako forma wspomagania działań resocjalizacyjnych: wiedza studentów a doświadczenie profesjonalistów. *Zeszyty Studenckiego Ruchu Naukowego Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach*, 26(1), 135–144.
28. Nowakowska, J. (2017). *Koty w więzieniu ale nie za karę*. Pobrane z <https://www.koty.pl/artykuly/aktualnosci/koty-wiezieniu-kare>.
29. Pet Partners, *Industry terms*, Pobrane z: <https://petpartners.org/learn/terminology/> <https://petpartners.org/learn/terminology/>.
30. Pęcunek, A. *Stawiamy na nowoczesną resocjalizację!* Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Stawiamy-na-nowoczesna-resocjalizacje>.
31. Prison Pet Partnership, *About us*. Pobrane z: <http://www.prisonpetpartnership.org/html/about.html>.
32. Prothmann, A., Albrecht, K., Dietrich, S., Hornfeck, U., Stieber, S., Ettrich, C. (2005). *Analysis of child-dog play behavior in child psychiatry*, 18(1), 43-58.

33. PTK, *Standardy*. Pobrane z: <https://www.kynoterapia.eu/standardy-3>.
34. PZZiPZP, *Dogoterapia/kynoterapia – definicje i zasady*. Pobrane z: <http://www.zooterapia.org.pl/zooterapia/dogoterapiakynoterapia-definicje-zasady/>.
35. PZZiPZP, *Felinoterapia – definicje, standardy pracy*. Pobrane z: <http://www.zooterapia.org.pl/zooterapia/felinoterapia-definicje-standardy-pracy/>.
36. Reed, R., Ferrer, L., Villegas, N. (2012). Natural healers: A review of animal-assisted therapy and activities as complementary treatment for chronic conditions. *Revista Latino-Americana de Enfermagem*, 20(3), 612-618.
37. Riede, D. (1988). *Physiotherapy on the Horse. Therapeutic Riding Service*.
38. Sams, M. J., Fortney, E. V., Willenbring, S. (2006). Occupational therapy incorporating animals for children with autism: A pilot investigation. *The American Journal of Occupational Therapy*, 60(3), 268-274.
39. Sawaryn, D. (2002). Hipoterapia w rehabilitacji dzieci z mózgowym porażeniem dziecięcym. *Fizjoterapia*, 10(3-4), 72-82.
40. Sawaryn, D. (2008). Właściwości konia i mechanizm oddziaływania terapeutycznego, kwartalnik Wrocławskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Fizjoterapii. *Fizjoterapia*, 16, 104-110.
41. Sipowicz, K., Najbert, E., Pietras, T. (2016). *Dogoterapia. Terapia z udziałem psa. Podstawy kynopedagogiki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
42. Sławińska, K. *Kolejna kynoterapia za murami*. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/zaklad-karny-nr-2-w-grudziadzu-kolejna-kynoterapia-za-murami>.
43. Strafanstalt Saxerriet, *Tiergestützte Therapie*. Pobrane z: <https://www.sg.ch/sicherheit/justizvollzug/saxerriet/offener-vollzug0/tiergestuetzte-therapie.html>.
44. Strauss, I. (1996). *Neurofizjologiczna gimnastyka lecznicza na koniu*. Warszawa: Fundacja na Rzecz Rozwoju Rehabilitacji Konnej Dzieci Niepełnosprawnych „Hipoterapia”.
45. Straż dla Zwierząt, *Resocjalizacja i socjalizacja razem*. Pobrane z: <https://sdz.org.pl/resocjalizacja-socjalizacja-razem/#details-0-4>.
46. Szadziul, J. *Resocjalizacja z elementami dogoterapii*. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/zaklad-karny-w-bydgoszczy-fordonie-resocjalizacja-z-elementami-dogoterapii>.
47. Szarfenberg, R. (2004) *Marginalizacja i wykluczenie społeczne – stare problemy w nowej rzeczywistości*, Uniwersytet Warszawski, Instytut Polityki Społecznej. Pobrane z: <http://193.219.28.149/pdf/miwsref.pdf>
48. Świdrak, A. *Pomóż mi wyjść*. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/areszt-sledczy-w-krakowie-pomoz-mi-wyjsc>.
49. Twaróg, P. Dogoterapia zawitała do Aresztu Śledczego w Krakowie. Pobrane z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/areszt-sledczy-w-krakowie-dogoterapia-zawitala-do-aresztu-sledczego-w-krakowie>.

50. Wilk, M. (2014). Zalety i szanse wykorzystania animaloterapii w resocjalizacji młodzieży niedostosowanej społecznie. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, XXXIII, 202-219.
51. Wilson, E.O. (1984). *Biophilia. The Human Bond with Other Species*. Harvard: University Press.
52. Wójcik, E., Kępka, K., Horoszewicz, E. (2021). *Felinoterapia. Kot w roli terapeuty*. Siedlce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach.
53. Zabłocki, K. J. (1998). *Mózgowe porażenie dziecięce w teorii i terapii*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
54. Zajkowska, A. (2014). Dogoterapia – atrakcyjne zajęcia. *Wychowanie w Przedszkolu*, 6, 12-17.
55. Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Hipoterapeutycznego (2007). *Kanony Polskiej Hipoterapii*. Pobrano z: https://pthip.org.pl/files/KANONY_POLSKIEJ_HIPOTERAPII.pdf.
56. Zielińska-Hosaf, A. (2020). *Koty ze schroniska dostają szansę na nowe życie... w więzieniu!*. Pobrane z: <https://wamiz.pl/aktualnosci/14441/koty-ze-schroniska-dostaja-szanse-na-nowe-zycie-w-wiezieniu>
57. Polski Związek Zooterapeutów i Przewodników Zwierząt Pracujących <http://www.zooterapia.org.pl>.

Źródła internetowe:

- <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Empatia%20dzi%C4%99ki%20czworonogom> (pobranie: 20.06.2023).
- <http://hejnakon.pl/?p=10989> (pobranie: 20.06.2023).
- <https://gazetaolsztynska.pl/barczewo/456486,W-tym-wiezieniu-przebywanie-tylko-ludzie-ale-i-koty.html> (pobranie: 20.06.2023).
- <https://h4dogs.wordpress.com/resocjalizacja-na-czterech-lapach/> (pobranie: 20.06.2023).
- <https://sw.gov.pl/aktualnosc/Pieskie-zycie-zza-krat-po-raz-kolejny-w-OZ-Stawiszyn-01> (pobranie: 20.06.2023).
- <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/areszt-sledczy-w-warszawie-bialolece-dogoterapia> (pobranie: 20.06.2023).
- https://www.zpazurem.pl/artykuly/koty_pomagaja_kobietom_osadzonym_w_wiezieniu (pobranie: 20.06.2023).
- <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Zmienimy-psi-los> (pobranie: 20.06.2023).
- <https://www.koty.pl/artykuly/aktualnosci/koty-wiezieniu-kare> (pobranie: 20.06.2023).

- <https://petpartners.org/learn/terminology/> (pobranie: 20.06.2023).
- <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Stawiamy-na-nowoczesna-resocjalizacje> (pobranie: 20.06.2023).
- <http://www.prisonpetpartnership.org/html/about.html> (pobranie: 20.06.2023).
- <https://www.kynoterapia.eu/standardy-3> (pobranie: 20.06.2023).
- <http://www.zooterapia.org.pl/zooterapia/dogoterapiakynoterapia-definicje-zasady/> (pobranie: 20.06.2023).
- <http://www.zooterapia.org.pl/zooterapia/felinoterapia-definicje-standardy-pracy/> (pobranie: 20.06.2023).
- <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/zaklad-karny-nr-2-w-grudziadzu-kolejna-kynoterapia-za-murami> (pobranie: 20.06.2023).
- <https://www.sg.ch/sicherheit/justizvollzug/saxerriet/offener-vollzug0/tiergestuetzte-therapie.html> (pobranie: 20.06.2023).
- <https://sdz.org.pl/resocjalizacja-socjalizacja-razem/#details-0-4> (pobranie: 20.06.2023)
- <http://193.219.28.149/pdf/miwsref.pdf> (pobranie: 20.06.2023).
- <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/zaklad-karny-w-bydgoszczy-fordonie-resocjalizacja-z-elementami-dogoterapii> (pobranie: 20.06.2023).
- <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/areszt-sledczy-w-krakowie-pomoz-mi-wyjsc> (pobranie: 20.06.2023).
- <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/areszt-sledczy-w-krakowie-dogoterapia-zawitala-do-aresztu-sledczego-w-krakowie> (pobranie: 20.06.2023).
- https://pthip.org.pl/files/KANONY_POLSKIEJ_HIPOTERAPII.pdf (pobranie: 20.06.2023).
- <https://wamiz.pl/aktualnosci/14441/koty-ze-schroniska-dostaja-szanse-na-nowe-zycie-w-wiezieniu> (pobranie: 20.06.2023).
- <http://www.zooterapia.org.pl> (pobranie: 20.06.2023).